

לשוננו לעם

עורכים: שושנה בהט, יוסף עופר, דוד טלשיר

מתוך

כרך מד, תשנ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

■ ■ ■ סיפורה של מלה ■ ■ ■

ראובן מירקין

במדור זה יסופר מדי פעם סיפור תולדותיה של מלה או של צירוף מלים: אימתי נכנסו ללשון העברית, כיצד השתמשו בהם סופרים ומשוררים ומה מקורם – האם נולדו בהשראת לשונות זרות (האטימולוגיה ה"חיצונית") או שמא נתחדשו מתוך הלשון העברית עצמה (האטימולוגיה ה"פנימית"). מדור זה הוא המשכו של המדור "להשלמת הנמצא במילונים", שנתפרסם בלשונו לעם במשך עשרים שנה ויותר למן שנת תשכ"ז – תחילה בשם "להשלמת החסר במילונים" – ונועד לכתחילה להתחקות אחר עדויותיהן הראשונות של מלים וצירופים מילוניים שנוצרו בעברית החדשה במאתיים השנים האחרונות למן ראשית ספרות ההשכלה העברית. אט אט נתרחבה היריעה ובצד התיעוד הכרונולוגי היבש של העדויות הקדומות ביותר נוסף סיפור תולדותיהן וגלגוליהן של מלים ושל צירופים בלשון העברית החדשה. פונה אני אל קוראי לשונו לעם, שיכולים להוסיף על הנאמר במדור זה, ומבקש מהם שיכתבו אל המערכת. דבריהם, אם יש בהם חידוש, יובאו בשם אומנם.

פֶּרֶת מִשָּׁה רַבֵּנוּ

חיפושית יפה ואהובה זו, שצורתה חצי כדור אדמדם ומנומר בנקודות שחורות, שמה המדעי *Coccinella septempunctata*, שפירושו '[חיפושית] אדמדם בת שבע הנקודות'. שם הסוג *Coccinella* נגזר מן היסוד הלטיני *coccin-* "אָדָם, שָׁנִי", והסיומת *-ella* – "המורה על קטנות בהשוואה לסוג אחר (בצבע – על גוון חיוור יותר)" כדברי יצחק ככפני במילון שורשים ביולוגי לשמות בינלאומיים של צמחים ובעלי חיים (תל-אביב 1988, עמ' 91 ועמ' 126).

א

השם העברי פֶּרֶת מִשָּׁה רַבֵּנוּ אינו אלא תרגום שמותיה של החיפושית ביידיש: "משה־בִּנּוּס־קִיעֵלֶע" ("קִיעֵלֶע" היא 'פרה' צעירה, עֲגָלָה צעירה); "משה־בִּנּוּס־בֶּה־מַהֲלֶע" (ביידיש המלה העברית בהמה פירושה 'פרה' או 'חיה' בכלל), "משה־בִּנּוּס־פֶּער־דֶּע־לֶע" ("פֶּער־דֶּע־לֶע" – 'סוס קטן, סוסון'). כל השמות הללו מעידים על החיבה היתרה הנודעת בפי דוברי יידיש לאותה חיפושית קטנה.

אין ספק ששמותיה של פֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ ביידיש הם בבואה של שמותיה העממיים בלשונות אירופה:

	божья коровка	רוסית
	божа корівка	אוקראינית
(= פרת אלוהים הקטנה)	божая короука	בִּלְרוּסִית
	boża krowka	פולנית
	божа кравица	בולגרית
(= חֵיית אלוהים הטוב)	bête à bon Dieu	צרפתית
(= חיפושית מרים)	Marienkäfer	גרמנית
(= ציפור הגבירה)	ladybird	אנגלית
(= פרת הגבירה)	ladycow	
(= חרק הגבירה)	ladybug	
	[בכל אלה גבירה מכוונת למרים, אמו של ישו.]	
(= פרתו של אנטוניוס הקדוש)	vaca de San Antón	ספרדית
(= העין של אלוהים)	ochiul lui Dumnezeu	רומנית
(= השור של אלוהים)	boul lui Dumnezeu	

פרשה לעצמה הם שמותיה של פֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ בניביה השונים של הלשון הערבית. למשל, כך נמסר לי, בפי ערביי המשולש ועמק יזרעאל היא נקראת "אום סולימאן", דהיינו 'אֵם שלמה' (השווה גמל שלמה שבעברית).

בדרכה מלשונות אירופה אל היידיש נתייחד שמה של החיפושית שלנו, ואת מקום "אלוהים", "מרים", "הגבירה" וכיו"ב שמות שמתחום הנצרות, תפס "משה רבנו". ייתכן שחילוף זה יסודו בתכונת הענווה והצניעות המיוחסות לחיפושית זו. בכמה לשונות אירופיות (רוסית, בולגרית ועוד) יש גם משמעות מושאלת לצירוף "פרת אלוהים הקטנה": כינוי לאדם צנוע, נוח ושקט, שאינו פוגע. בעקבות תרגומי התנ"ך נולד, למשל באנגלית, הביטוי meek as Moses, 'עָנָו כְּמֹשֶׁה', על פי הכתוב בספר במדבר יב, ג: "והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה".

אם השערתי נכונה, אין יסוד לסברתו של יהושע מרגולין שפֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ זכתה לשמה "משום התועלת שהיא מביאה לאדם" (מרגולין, זואולוגיה, א – חסרי חוליות, תל-אביב תש"ז, עמ' 210).

ב

מי השתמש לראשונה בעברית בשם **פֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ** ואימתי? ככל הנראה, מנדלי מוכר ספרים בשנת 1868. הוא כותב:

[...] כי להם נאווה השם "פרת משה רבינו" כשם אחד משרץ העוף ["שרץ העוף" – 'חרקים'].

האבות והבנים, אודסה תרכ"ח, עמ' 127

מנדלי עצמו שינה מחידושו שלו **פֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ** – שמא בהשפעת **בן-סוס** של משה רבנו של ביאליק (ראה להלן) – ובסיפורו "אגדות האדמונים" שנתפרסם בראשית המאה כתב:

וממי אירא? [...] מפרות אדומות וסוסים-משה אלה?

ובהערה הוסיף:

סוסוס הוא ע"מ כלבלב [...] וסוסוס-משה הוא שם ילק אדום וקטן, הנקרא אצל יהודי הדרום בארצנו "משה-רבינו" פערדעלע" ואצל יהודי ליטא "משה-רבינו" קיהעלע".

לוח אחיאסף, ורשה 1902, עמ' 156

ואגב כך לימד אותנו פרק בדיאלקטים של לשון יידיש, ובכתיבתו בעברית נתן ביטוי לשם החיפושית הן בניב הליטאי הן בניב הדרומי, האוקראיני. כידוע, נולד מנדלי ברוסיה הלבנה ולמד בשיבות ליטא, אבל רוב ימיו נדד וחי באוקראינה.

בסופו של דבר העדיף מנדלי את **פֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ**. באחד הפרקים של ספרו האוטוביוגרפי **מחיי שלמה (= בימים ההם)** הוא כותב:

אמת, בעיקר הדבר הבל היופי של התולדה ואין ראוי לאדם מישראל להפנות אחריה ולאבד זמנו עליה בחנם אפילו רגע אחד [...] אלא מה שאינו ראוי ליהודי גדול, בעל אשה וטרוד בעסקי פרנסה, אפשר להתיר לנער קטן. בוא, פרא אדם, והתעלס עמה, עם התולדה, היפהפיה הזו! השתטח אצלה, נער שובב, על גבי עשבים וראה מה נאה עוף זה, מה נאה ילק זה, ופרת משה רבינו, הרוחשת שם! העולם, וילנה 1910, גל' 12, עמ' 6

ובסיפורו "עגלתו של תוספות יום-טוב" מנדלי כותב:

גם בלילה לא שכב לבי, אני ישן [...] ולבי רואה מראות נאות: אילנות ותבואות, ציצים ופרחים, גבעות ובקעות, חמה ברה וזוהר הרקיע. קפוטתי מקופלת ונתונה תחת לראשי ופרעושים עוקצים [...] 'פרות משה רבינו' אדומות ויפות זוחלות על גבי.

העולם, וילנה 1911, גל' 26, עמ' 7

ג

מנדלי, שכתב גם יידיש וגם עברית, הוא אפוא שטבע את השם **פֶּרֶת מֶשֶׁה רַבֵּנוּ** בעקבות השמות "משה־רַבֵּנוֹס־קיעלע" ו"משה־רַבֵּנוֹס־בהמהלע" שביידיש. חידוש זה, שנוצר בשעה שהלשון העברית עדיין לא הייתה לשון דיבור ממש, מצטרף אל חידושיו הרבים של מנדלי בספרו בן שלושת הכרכים **תולדות הטבע** (1862–1872). בספר זה תרם אברמוביץ־מנדלי תרומה עצומה לקביעת שמות בעלי החיים – ובייחוד הציפורים – בלשון העברית, בדרכים שונות ומגוונות (ראה מאמרי "מנדלי מוכר ספרים ותרומתו ללשון העברית", **לשונו לעם** מ-מא [קובץ לשנת הלשון, תש"ן], עמ' 201–207). בשם **פֶּרֶת מֶשֶׁה רַבֵּנוּ** קבע מנדלי דרך נוספת: תרגום שמות בעלי חיים מידיש לעברית.

ביאליק, "נכדו" של מנדלי, לא אימץ את חידושו של "סבא", ובאחד משיריו כתב:

וּבְרִי מֶה־רֵבּוֹ? כָּל־עוֹף הַפֹּרֹת,
כָּל־אֵילָן עֵס־צֵלוֹ, כָּל־שִׁיחַ בְּיַעַר, [...]
זָבֹב הַוֹּמָה, "בֶּן־סוֹסוֹ שֶׁל־מֶשֶׁה רַבֵּנוּ" –
כָּל־מִן מְמַדֵּי וַיְהִי לִי רָעִים –

"זהר", אודסה תרס"א

בֶּן־סוֹסוֹ שֶׁל מֶשֶׁה רַבֵּנוּ אינו אלא תרגום השם האחר ביידיש: "משה־רבנוס־פֶּרֶדעלע".

אברהם שלונסקי לא הלך בדרכו של מנדלי ואף לא בדרכו של ביאליק. נראה שהמלים **פֶּרֶה וסוֹס** לא נראו לו הולמות חיפושית קטנה ועדינה זו. באחד מתרגומיו מספרות הילדים ברוסית, הוא בחר בשם **חיפושית של משה רבנו**:

– בורים, בורים גמורים אתם בחכמת החרטומים, – הצריד מתוך הבצה החרטומן,
המכונה ארכף, – איזהו מקור משובח? שהוא ישר וארוך ויפה לתפוש בו חֲפּוּשִׁיּוֹת־
שֶׁל־מֶשֶׁה־רַבֵּנוּ מתוך הטין.

י' ביאנקי, "חטמו של מי עדיף?", עלילות ודברים, מרחביה 1954

דרך אגב, במקור הרוסי לא נכתב **божья коровка** שהוא שמה של **פֶּרֶת מֶשֶׁה רַבֵּנוּ** ברוסית, אלא באה צורת הרבים של המלה **козявка**, שפירושה מין ממיני החרקים הקטנים, כגון זבובון, יתוש, ברחש וכיוצא באלו.

שלא כביאליק ושלונסקי, שהחליפו את רכיבו הראשון של הצירוף **פרת משה רבנו**, יהושע בר-יוסף משנה דווקא את הרכיב השני ותחת "משה רבנו" הוא כותב "שלמה המלך" (ראה לעיל "אום סולימאן" בערבית המדוברת):

איני זוכר ולא כלום מאותה תקופה [תרע"ז]. מה שאני זוכר במעומעם [...] הרי זה חזית של בית בן קומות אחדות [...] ולפניה שדרה ארוכה, ואני משחק על הדשא. החזקתי בידי **פרת שלמה המלך**, חרק בעל גב אדמדם זרוע נקודות שחורות.

בין צפת לירושלים, ירושלים תשל"ב, עמ' 18

פרשה לעצמה שימושו של הסופר שמחה בן-ציון (גוטמן) בשם **חמורו של משיח** בסיפור ילדים משנות העשרים:

אין קול גם ל"חמורו של משיח" זה המטפס על קנה שבלת גבה מכל העשבים – מעלה מעלה ישאף יצור קטן ומאדם זה – למה? [...] אנסהו – ונראה למה. קטפתי את הקנה והפכתי על ראשו [...] וכמה משתומם ומשתאה עמד חמור קטן זה! [...] חוזר הוא לעלות [...] כטפה נפל פתאום ובבין עשבים נתעלם [...] לשון שאינה נשמעת לאזן, דבור בלי קול, זה של דגים ושל לטאות ונמלים ושאר רמשים, **חמורו של משיח** זה – לעולם לא תלמד!

כתבים לבני הנעורים, ב, פראנקפורט 1923, עמ' 89–91

על פי תיאורו של ש' בן-ציון מדובר כאן ב**פרת משה רבנו**. אם כן אפוא מפני מה "חמורו של משיח"? נראה לי שהתשובה טמונה בלשונות מזרח אירופה. בלשון הרוסית, דרך משל, למלה *осел* שהיא צורת ההקטנה של המלה *осел* 'חמור' הוראה נוספת: כינוי לחרק מן החרקים. ייתכן שבן-ציון נטל את המשמעות ה"זואולוגית" של המלה **חמור** ויצר שם עברי חדש ל**פרת משה רבנו**, שונה לגמרי מן השמות שטבעו קודמיו מנדלי וביאליק על פי היידיש.

ד

השם **פֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ** – חידושו של מנדלי – נקלט בלשון העברית החיה הן בדיבור הן בספרות. שלא כלשונות אחרות, אין בעברית שם "רשמי" זולתו אף על פי שהוצעו שמות אחרים. ישראל אהרני הציע את השם פֶּלְגֶּלָה (= חצי גולה) בספרו **תורת החי**, כרך ב – **חסרי חליות** (תל-אביב תש"ט, עמ' 104); ואילו באנציקלופדיה **החי והצומח של ארץ ישראל** שבעריכת עזריה אלון נתכנתה מושית.

הרי כמה דוגמאות של **פֶּרֶת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ** מן הספרות שלאחר מנדלי וביאליק.

בכל סיפוריו של ש"י עגנון לא נמצא הצירוף הזה אלא במקום אחד בלבד, בספרו **תמול שלשום**, שעלילתו מתרחשת בארץ-ישראל שבימי העלייה השנייה:

כשם שהבחורים ניכרו בשמות ובכינויים כך הבחורות. זו נקראה בינת אללה, כלומר בת אל, על שם יופיה. וזו נקראה **פרת משה רבינו**, שפעם אחת מצאה פשפש, והיא לא ראתה פשפש מימיה, והיתה סבורה שהוא אותו פרפר שקוראים לו **פרת משה רבינו**, והתחילו קורין לה **פרת משה רבינו**.

תמול שלשום, ירושלים-תל-אביב תש"ו, עמ' 410

נתן אלתרמן כתב שיר ושמו "שתי פרות משה רבנו". כמה מבתי פותחים במלים "אנו שתי פרות משה רבנו", כגון הבית הראשון:

אָנו
שְׁתֵּי פְּרוֹת מֹשֶׁה רַבֵּנו.
לְעוֹלָם לְעוֹלָם אֵין רִיב בֵּינֵינו.
לְעַת עָרַב אֶט-אֶט מְטִילוֹת אָנו שְׁתֵּינו
בְּשָׁלוֹם וּבְשִׁלּוֹה. תַּעֲנוּג לְרֹאוּתֵנו.

ספר התבה המזמרת, תל-אביב תשי"ח, עמ' 152

ובעת האחרונה כתב חיים באר:

נטל **פרת משה רבנו** קטנה מבין עלעלי הגזר ושיחררה מעבר לגדר.

נוצות, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 141

ספרות הילדים העברית עשירה בשירים שעניינם **פרת משה רבנו**, כגון ע' הלל בספרו **שלוש לך פרת משה רבנו**, אנדה עמיר-פינקרפלד בספרה **שירי ילדים**, חיה שנהב בספרה **על ההר יושב ענק**. כמו כן נזכרת **פרת משה רבנו** בספרו המפורסם של אברהם שלונסקי **עלילות מיקי-מהו**. לסיום ראוי להביא כאן משירו של אפרים סידון "פרת משה רבנו":

פְּרַת מֹשֶׁה רַבֵּנו	פְּרַת מֹשֶׁה רַבֵּנו	פְּרַת מֹשֶׁה רַבֵּנו
חֲשֵׁבָה שְׂזָה טַפְּשִׁי	הַצְטַעֲרָה נוֹרָא	בְּקוֹל הַתְּאוֹנָנָה
מֹשֶׁה זֶה שֵׁם שֶׁל בְּחוּרִים	הַשֵּׁם נִרְאָה לָהּ לֹא מֵתָאִים	שֵׁשׁ לָהּ שֵׁם נוֹרָא אֶרֶךְ
וְלֹא שֶׁל חֲפוּשִׁית	חוֹשְׁבִים שֶׁהִיא פָּרָה	וְהִיא הָרִי קֶטְנָה

...

...

...

שירים במיץ, ירושלים 1978

[תודתי נתונה לפרופ' וולף מוסקוביץ, למר גרשון ברגסון ולחבריי באקדמיה ללשון העברית על עזרתם באיסוף החומר למאמר זה].